

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА
ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ МИСТЕЦТВ
ІМЕНІ І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

Кафедра сценічної мови

СЦЕНІЧНА МОВА

Методичні рекомендації до проведення практичних занять для здобувачів
першого року навчання

Освітній рівень – перший

Ступінь вищої освіти – Бакалавр

Галузь знань – 02 Культура і мистецтво

Спеціальність – 026 Сценічне мистецтво

Освітньо-професійна програма – Сценічне мистецтво («Акторське мистецтво
Драматичного театру і кіно», «Акторське мистецтво театру ляльок»)

Харків – 2023

Методичні рекомендації до проведення практичних занять (першого року навчання) з навчальної дисципліни «Сценічна мова» для першого рівня вищої освіти галузі знань «02 Культура і мистецтво», спеціальності «026 Сценічне мистецтво, спеціалізації «Акторське мистецтво драматичного театру та кіно», «Акторське мистецтво театру ляльок». – 30 с.

Укладач: Гукасян-Коробейнікова Сніжана Олександрівна, старший викладач кафедри сценічної мови Харківського національного університету мистецтв імені І. П. Котляревського.

Рецензенти:

Струннікова М.В. старша викладачка Харківської державної академії культури, заслужена артистка України, провідний майстер сцени, актриса ХДАУДТ імені Т.Г. Шевченка – «Березіль»

Грінюк Т.Л. доцент, викладачка кафедри сценічної мови Харківського національного університету мистецтв імені І. П. Котляревського, заслужена артистка України, провідна акторка ХДАУДТ імені Т.Г. Шевченка – «Березіль»

Методичні рекомендації до проведення практичних занять затверджено на засіданні Вченої ради Харківського національного університету мистецтв імені І. П. Котляревського (протокол від 29 червня 2023 року № 11).

© XXXXXXXXXXXX, 2023

© Харківський національний університет мистецтв імені І. П. Котляревського, 2023

1. Анотація навчальної дисципліни

Дисципліна «Сценічна мова» є нормативною (обов'язковою) у професійній підготовці здобувачів вищої освіти освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» освітньо-професійної програми «Сценічне мистецтво («Акторське мистецтво драматичного театру і кіно», «Акторське мистецтво театру ляльок»)» для спеціальності 026 «Сценічне мистецтво» і є однією з головних компонентів професійної підготовки майбутнього актора. Предмет «Сценічна мова» невід'ємно пов'язаний із дисципліною «Майстерність актора», тому навчання сценічній мові має відбуватись у тісній взаємодії з акторською майстерністю.

Стрімкий розвиток сучасного театрального мистецтва, різноманітність його форм вимагають постійного вдосконалення акторської майстерності, в тому числі й майстерності сценічного мовлення. Художні засоби, які використовує сучасний театр, висувають високі вимоги до володіння актором диханням, голосом, дикцією та нормами сучасної української літературної вимови.

Робочу програму навчальної дисципліни «Сценічна мова» складено відповідно до освітньо-професійної програми підготовки бакалаврів «Сценічне мистецтво («Акторське мистецтво драматичного театру і кіно», «Акторське мистецтво театру ляльок»)». Програма визначає обсяги знань, які повинні опанувати здобувачі вищої освіти відповідно до вимог освітньо-професійної програми, алгоритму вивчення навчального матеріалу дисципліни «Сценічна мова», складові та технологію оцінювання навчальних досягнень здобувачів вищої освіти.

Предмет «Сценічна мова» охоплює весь комплекс питань, пов'язаних з роботою над сценічним словом: розвинення мовних і голосових можливостей майбутніх акторів, виховання інтонаційно-мелодичної, дикційної та

орфоепічної культури, вивчення дійової та стильової природи художнього слова.

У роботі над текстом акцентується увага на осмисленні, визначенні дієвого ряду, аналізується ставлення персонажа та автора до цих подій, вибудовується лінія дії і ставиться задача перед здобувачем вищої освіти досягти органічного життя в запропонованих обставинах. Високохудожні уривки з найкращих зразків класичної та сучасної української та зарубіжної літератури допомагають розвитку мовлення здобувачів вищої освіти, збагачують їх лексику, сприяють розвиненню образного мислення. Викладач предмету «Сценічна мова» повинен розвивати у здобувачів вищої освіти творчу ініціативу, допомагати звільнитися від психофізичних затисків, виробляти невимушене словесне спілкування у побуті та перед аудиторією.

Метою вивчення навчальної дисципліни є формування професійних знань і навичок у галузі техніки сценічного мовлення, розвиток загальної мовної культури, технічне тренування мовного апарату та дихання, розвиток рухливого голосу, зняття м'язових та психологічних затисків, формування навичок самостійної роботи над різними за жанром літературними творами, засвоєння теоретичних і практичних основ дисципліни «Сценічна мова», опанування та володіння виразністю і дієвістю художнього слова, використання здобутих навичок на сцені.

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми здобувачі вищої освіти (бакалавр) повинні **знати**:

- особливості побудови та функціонування мовного апарату, принципи гігієни голосу;
- специфіку сценічного мовного звукоутворення, звуковедення, голосоутворення;
- загальні основи техніки мовлення;
- прийоми дихально-голосового та дикційно-орфоепічного тренінгів;
- техніку дикційної культури вимови, артикуляції, орфоепії;

- норми сучасної української літературної вимови;
- комплекс вправ на усунення затисків, на опанування фонаційним, змішано-діафрагмальним диханням;
- особливості ідейно-тематичного, логічного, дійового аналізу твору;

уміти:

- володіти навичками формування правильної статури, черевно-грудного типу дихання та всіх якостей звучання голосу;
- володіти навичками професійного володіння артикуляцією губ, язика, нижньої щелепи, виразною та чіткою артикуляцією голосних та приголосних звуків;
- користуватися «опорним» звучанням, польотністю, звучністю й гнучкістю голосу в умовах сцени;
- володіти дикційною культурою мовлення, звертаючи особливу увагу на виразність, чіткість, закінченість артикуляційного малюнку;
- користуватися правилами літературної вимови, привласнювати авторський текст;
- володіти законами перетворення авторського тексту на живу словесну дію, створюючи мовну характеристику персонажа;
- демонструвати володіння технічними та мовно-виконавськими навичками відповідно до власних індивідуальних можливостей;
- вести роль у єдиному темпо-ритмічному, інтонаційно-мелодійному та жанрово-стилістичному ансамблі з іншими виконавцями;
- володіти знаннями та навичками, отриманими на заняттях із викладачем і закріпленими самостійною роботою;
- опановувати новітні тенденції сучасного театрального мистецтва у мовному дискурсі та творчо їх застосовувати у власній професійній діяльності.

Здобуті знання та уміння забезпечують формування таких **компетентностей**, зокрема:

- ЗК03. Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях.
- ЗК04. Здатність спілкуватися державною мовою як усно, так і письмово.
- ЗК06. Здатність використовувати інформаційні і комунікаційні технології.
- ЗК07. Здатність працювати в команді.
- СК01. Здатність генерувати задум та здійснювати розробку нової художньої ідеї та її втілення у творі сценічного мистецтва.
- СК02. Здатність до творчого сприйняття світу та його відтворення у художніх сценічних образах.
- СК03. Здатність до ефективної діяльності у колективі в процесі створення сценічного твору, керівництва роботою і / або участі у складі творчої групи в процесі його підготовки.
- СК04. Здатність до професійного опанування змістових (інформаційного, виразно-образного) рівнів сценічного твору.
- СК05. Здатність до публічної презентації результату своєї творчої (інтелектуальної) діяльності.
- СК06. Здатність до оперування специфічною системою виразальних засобів при створенні та виробництві сценічного твору.
- СК08. Здатність оперувати новітніми інформаційними й цифровими технологіями в процесі реалізації художньої ідеї, осмислення та популяризації творчого продукту.
- СК09. Здатність співвідносити особисте розуміння художньої ідеї та твору із зовнішнім контекстом.
- СК10. Здатність до критичного аналізу, оцінки та синтезу нових складних ідей у творчо-виробничій сценічній діяльності.
- СК11. Здатність до спілкування з широкою професійною та науковою спільнотою та громадськістю з питань сценічного мистецтва та виробництва, до взаємодії із представниками інших творчих професій.

- СК12. Здатність передавати знання про сценічне мистецтво та практичний досвід фахівцям і нефахівцям.
- СК14. Здатність аналізувати твори літератури і мистецтва на основі критичного осмислення теорій, принципів, методів і понять сценічного мистецтва.

Згідно з вимогами освітньої програми навчальна дисципліна спрямована на формування **програмних результатів навчання:**

- ПР02. Мати концептуальні наукові та практичні знання у сфері сценічного мистецтва.
- ПР04. Здійснювати пошук необхідної інформації у професійній літературі, в мережі Інтернет та інших джерелах.
- ПР05. Застосовувати сучасні цифрові технології та спеціалізоване програмне забезпечення до розв'язання відповідних задач професійної діяльності у сфері сценічного мистецтва.
- ПР06. Аналізувати проблемні ситуації й приймати обґрунтовані рішення для їх розв'язання.
- ПР07. Генерувати та концептуалізувати художню ідею та твір.
- ПР08. Обирати, аналізувати та інтерпретувати художній твір для показу (демонстрації), самостійно обирати критерії для його оцінки.
- ПР09. Співвідносити мистецькі ідеї та твори із соціальним, культурним та історичним контекстом для глибшого їх розуміння.
- ПР15. Аналізувати та оцінювати досягнення художньої культури, твори літератури та мистецтва з урахуванням історичного контексту. Здійснювати аргументований критичний аналіз творів сценічного мистецтва. Виявляти тенденції розвитку сучасного мистецько-художнього процесу.
- ПР16. Визначати творчі можливості та перспективи особистого розвитку, здійснювати психологічну саморегуляцію.
- ПР17. Аналізувати та враховувати естетичні запити глядачів.

2. Методичні рекомендації для практичної роботи здобувачів денної форми навчання

Опанування матеріалу навчальної дисципліни передбачає проведення практичних занять в обсязі, що визначений у робочому навчальному плані. Обсяг практичних занять для здобувачів денної форми навчання складає 160 годин (для першого року навчання – 64 години).

Тема 1. Дисципліна «Сценічна мова»: термінологія, теорія та практика. Побудова та функціонування мовного апарату.

Тривалість практичного заняття: 4 години.

Мета: ознайомити здобувачів освіти з основними принципами роботи над голосом і мовленням. Вивчити анатомічну будову мовного апарату. Вивчити правила поводження з мовним апаратом.

Зміст практичного заняття: мета дисципліни «Сценічна мова» – сприяти напрацюванню навичок правильного фонаційного дихання, виразного сценічного мовлення, вмінню самостійно працювати з художнім словом. Знайомство з основними термінами курсу.

Голос – це звук, що утворюється в гортані коливанням наближених один до одного напружених голосових зв'язок повітрям, що під тиском видихається. Головні якості будь-якого голосу – це сила, висота, тембр. Для добре поставленого голосу характерні ще і такі властивості, як благозвучність, політність, рухливість і різноманітність тону.

Сила голосу – це його гучність, яка залежить від активності роботи органів дихання і мови. Людина повинна уміти варіювати силою голосу залежно від умов комунікації, тому однаково необхідне уміння говорити як голосно, так і тихо.

Тембром голосу називають його неповторне індивідуальне забарвлення, яке обумовлене будовою мовного апарату, головним чином характером

обертонів, що утворюються в резонаторах, — нижніх (трахея, бронхи) і верхніх (порожнина рота і порожнина носа).

Польоність голосу – це його здатність бути добре чутним на значній відстані без збільшення гучності.

Рухливість голосу – це його здатність без напруги мінятися по силі, висоті, темпу. Ці зміни не мають бути мимовільними, у досвідченого оратора зміна певних якостей голосу завжди переслідує певну мету.

Регістр – ряд звуків голосу, які формуються одним і тим же способом та однорідні за тембром. В залежності від переважного використання грудного чи головного резонаторів розрізняють грудний, головний і мішаний реєстри.

Дикція – чітке вимовляння звуків відповідно до фонетичних норм мови.

Артикуляція – виразність вимови.

Визначити тембр голосу, означити мовні недоліки та порушення голосу студента та розробити детальний план для вдосконалення голосу та мовлення протягом курсу, при необхідності направити студента до фоніатора та логопеда – це першочергова задача викладача сценічної мови.

У творенні мовних звуків беруть участь такі мовні органи: дихальний апарат, гортань, надгортанні порожнини (зів, ротова і носова); органи вимовляння (губи, зуби, язик, язичок).

Функції мовних органів:

- дихальний апарат – постачає струмінь повітря, необхідний для творення звуків мови;
- гортань – функція голосоутворення;
- надгортанна порожнина – функція резонатора, від якого залежить якість звука;
- органи вимовляння. Розрізняють активні і пасивні мовні органи. Активні органи мовлення – це ті, які здійснюють різні рухи, потрібні для утворення звуків мовлення, вони беруть найактивнішу участь у творенні звуків. Ними є голосові зв'язки, язик, губи. Пасивні мовні органи –

нерухомі, з ними зникаються активні мовні органи в процесі утворення звука. Це тверде і м'яке піднебіння, зуби.

Розслаблення тіла і зняття затисків – це початок роботи над голосом:

Вправа 1. Сидячи на стільці або пересуваючись кімнатою, по черзі напружувати то м'язи шиї, то плечей, то спини, то правої ноги, то лівої, потім правої руки, лівої руки. Напружити одночасно м'язи правої ноги й лівої руки і навпаки. Перекладати напругу з правої ноги на ліву тощо.

Вправа 2. Сісти прямо й відвести плечі назад. Перевірити, які м'язи спини працюють. Ці рухи повторити декілька разів. У тій же позі відвести спершу праве плече, потім ліве, не допомагаючи собі руками.

Вправа 3. «Ганчіркові ляльки» — вправа на повне розслаблення тіла. Учні — ганчіркові ляльки, підвішені на гвоздики. Їх знімають з гвоздика і скидають на підлогу;

Вправа 4. «Манекени», на повну напругу тіла. Студенти діляться на дві команди, в кожній обирають по 3 «манекени», які приймають будь-яке положення й напружують все тіло, учасники команди переносять «манекен» на інше місце. Положення «манекенів» не повинно змінюватися, тіло не повинно розслаблятися.

Масаж – один з давніх прийомів зняття м'язової напруги, втоми. Масаж, який полягає в погладжуванні, називається гігієнічним. Вібраційний масаж – це постукування певних ділянок обличчя, грудей. Гігієнічний самомасаж робиться повільно, плавно. Всі рухи повинні виконуватись за ходом лімфатичних і венозних судин.

Вправа 1. Масаж чола (погладжування кінчиками пальців чола від середини в напрямку до вух).

Вправа 2. Масаж верхньої частини обличчя (погладжування кінчиками пальців обличчя від пинки носа о вух).

Вправа 3. Масаж верхньої губи («натягування» кінчиками пальців верхньої губи «на верхні зуби»(зверху вниз)).

Вправа 4. Масаж нижньої губи («натягування» кінчиками пальців нижньої губи «на нижні зуби»(знизу вверху)).

Вправа 5. Масаж ший (погладжування кінчиками пальців передньої частини ший (горла) зверху-вниз і навпаки).

Гігієна голосу нерозривно пов'язана з режимом життя і загальногігієнічних правил. Під гігієною голосу розуміють дотримання людиною певних правил поведінки, які забезпечують збереження здоров'я голосового апарату.

Важливо берегти голос від переохолодження. Взимку після занять з техніки мовлення та співу не слід одразу виходити на вулицю, холод може нашкодити вашим розігрітим зв'язкам, потібно зачекати 15 хвилин після заняття. Також не варто розмовляти, співати або кричати на морозі.

Спека та сухе повітря у приміщенні, де здобувач освіти працює над голосом – це вороги красивого голосу, тому необхідно використовувати спеціальні зволожувачі повітря.

Дуже важливо слідкувати за раціоном. Такі продукти харчування як горіхи, насіння, чіпси, газовані напої, шоколад, морозиво вважаються шкідливими для співака. Найбільш ідеально буде поїсти за 2-3 години до початку роботи над голосом. Не можна пити гарячий чай напередодні, особливо з лимоном.

Дуже важливим пунктом є кількість і якість сна. Оптимально – 8 годин на добу. Якщо заняття зазначено вранці, необхідно спланувати підйом мінімум за 2-3 години до нього, приблизно стільки часу потрібно голосу, щоб прокинутися.

Шкідливі звички: куріння та алкоголь негативно впливають на голос. Не одразу, але через певний час шкідливої звички, голос втрачає дзвінкість, має характерну сухість, хриплість, грубість. Табак впливає на слизові оболонки дихальних шляхів та на легкі.

Важливо завжди проводити розігрів мовного апарату. Дихальний та дикційний тренінг підготує голос до виконання складних вправ і читання текстів.

Очікувані результати: здобувач освіти знайомиться з основними термінами дисципліни, вивчить побудову мовного апарату та навчиться робити масаж та самомасаж за знімати зайве напруження в тілі та затиски.

Тема 2. Дихання.

Тривалість практичного заняття: 8 години.

Мета: ознайомитись з різними типами дихання. Напрацювати навички фонаційного дихання.

Зміст практичного заняття: у момент мовлення людина переходить на так зване фонаційне дихання, тобто мовленнєве дихання: повітря виходить у надгортанні порожнини поштовхами, їх кількість співвідноситься з кількістю складів. Однією з причин перевтоми голосотворчого апарату є невміння керувати своїм диханням. Існує кілька типів дихання: ключичне, грудне, діафрагмальне, змішано-діафрагмальне.

Ключичне – це таке дихання, при якому повітрям наповнюється лише верхня частина легень (ключичне дихання ще називають «верхнім», «плечовим»). У цьому випадку дихати доводиться частіше, ніж необхідно було б, оскільки в легені поступає мала кількість повітря. Цей тип розрізняти можна за такими ознаками: при вдиханні підіймаються вгору плечі, лопатки і ключиці.

Грудне – це таке дихання, при якому повітрям наповнюється лише середня частина легень (таке дихання ще називають «середнім», «реберним»). На відміну від першого при такому диханні в легені поступає значно більша кількість повітря, проте ще недостатня, щоб заповнити і верхню, і нижню частини. Його ознаки: грудна клітка розширюється, а живіт втягується.

Діафрагмальне – таке дихання, при якому повітрям наповнюється переважно нижня частина легень. Таке дихання значно краще, ніж ключичне чи грудне. Верхня й середня частини легень залишаються пасивними, погано вентилуються. Ознаки такого дихання: при вдиханні віддимається живіт, бо

діафрагма інтенсивно скорочується, осідає і тисне на черевну порожнину. Це найпоширеніший тип дихання серед людей, які працюють фізично.

Найбільш глибоким і доцільним у театральній і музичній практиці вважають змішано-діафрагмальне (комбіноване) дихання, під час якого працюють міжреберні та косі м'язи живота, грудної клітки і навіть деякі м'язи спини, що сприяє повному наповненню повітрям легень і створює основу для тривалого звучання голосу.

Швидко і якісно напрацювати змішано-діафрагмальне дихання можна під час фізичних навантажень. Гарною вправою є читання віршиків під час стрибання на скакалці, де також відпрацьовується фіксований короткий вдих носом.

Вправа 1. «Позіхаймо на здоров'я!» Зробіть прискорений вдих, затримайте його в момент кульмінації, прикрийте рукою ротову порожнину та через 2–3 секунди зробіть уповільнений видих. Повторіть вправу не менше трьох разів.

Вправа 2. «Свічка». Глибоко вдихнути, затримати дихання на 2 секунди і дути на уявне полум'я свічки.

Вправа 3. «Кулька». Зробити вдих. Надуті щоки. Повільно, плавно випускати повітря через губи, витягнуті вперед.

Вправа 4. «Гріємо руки». Зробити повільний вдих. На повільному видосі промовляти звукосполучення «ха», уявляти ніби ви дійсно грієте руки.

Вправа 5. «Гімн». Скласти долоньку в кулак і піднести до губ, наче мікрофон. Зробити вдих і «Проспівати» гімн України (тільки ритм) чи іншої пісні. Коли повітря закінчиться, зробити знову вдих і співати далі.

Очікувані результати: Студенти ознайомлюються з різними типами дихання, напрацьовують на скакалці та за допомогою інших вправ змішано-діафрагмальне дихання та фіксований носовий вдих.

Тема 3. Звукоутворення: постановка голосу.

Тривалість практичного заняття: 8 години.

Мета: ознайомити здобувачів освіти з такими поняттями як звукоутворення, діапазон, навчити використовувати (грудний, середній (або змішаний, мікстовий) і головний реєстри) на прикладі різної складності вправ опанувати головним і грудним реєстрами.

Зміст практичного заняття: звукоутворення – це процес формування звукової хвилі, що відбувається в гортані. У звукоутворенні бере участь не тільки гортань, а й всі органи голосового апарату: дихальні органи, голосні зв'язки, ротова порожнина, носоглотка, а також грудна клітка з діафрагмою і мускулатура. Звукоутворення залежить від правильного використання резонаторів. Грудний (нижній) резонатор робить голос глибоким, м'яким, і сильним за звучанням. Головний (верхній) робить голос дзвінким, польотним.

Правильне звукоутворення – це відчуття одночасних вібрацій в головному і грудному резонаторах. У голосовому апараті людини джерелом звуку є коливання голосових зв'язок, напруження яких залижить від сили тиску повітря, що видихається з легенів. Кожен голос має звуковий об'єм (від найнижчого до найвижчого звука), що називається **діапазоном**.

Вправа 1. «Комар». Робимо глибокий прискорений вдих, після повного заповнення легень повітрям затримуємо вдих спочатку на 2–3 секунди. Видих починаємо з голосової атаки приголосним звуком «З», імітуючи дзижчання комара. Намагаємось якомога довше протягти цей звук аж до повного видиху.

Вправа 2. «Звук мотору». Робимо прискорений вдих, видих починаємо з голосової атаки приголосним звуком «р», імітуючи роботу мотору автомобіля. Намагаємось якомога довше протягти цей звук аж до повного видиху.

Можна ускладнити вправу, виконуючи її у різних реєстрах, або змішуючи реєстрове звучання, то знижуючи, то підвищуючи тон звуку (виконуючи трелі губами та язиком)

Вправа 3. «Летить літак». Зробити глибокий вдих, затримайте його, через 2–3 секунди, зімкніть губи, зуби при цьому не змикайте. Починайте видих низьким

звуком «М», тягніть його скільки вистачить дихання, весь час понижуючи тональність. Повторіть вправу не менше п'яти разів.

Вправа 4. «Вау!». Зробити глибокий вдих, видих починайте зі словом подиву «Вау!», дуже повільно опускаючись від середнього регістру до нижнього, так наче звук стікає як вода вниз. Можна покласти собі руку на груди і відчувати вібрацію.

Вправа 5. «На стадіоні». Зробити глибокий вдих, починайте видих зі звуком «У-у-у», ведіть звук від високого регістру до низького, так наче ви вболіваєте за свою улюблену команду чи гурт.

Очікувані результати: навчитися прослідковувати процес звукоутворення, зрозуміти можливості діапазону, використовувати регістри на практиці.

Тема 4. Норми орфоепії

Тривалість практичного заняття: 5 години.

Мета: покращити дикцію, вивчити норми української орфоепії.

Зміст практичного заняття: гарна дикція починається з роботи над вимовою звуків.

Орфоепія – це система загальноприйнятих правил, що визначають єдино правильну літературну вимову. Якщо дикція – це правильна роздільна вимова окремих мовних звуків, то орфоепія – правильна вимова цих звуків.

Вимова приголосних вимагає підвищеної активності мовного апарату, а для цього треба пам'ятати, що:

- шиплячі приголосні «ч, щ» в українському мовленні не пом'якшуються: «Щедрий дощик площу полоще»;
- трошки пом'якшуються шиплячі приголосні перед «і» та при подвоєнні: «жінка, щітка, клоччя, ніччю»;
- дзвінкі приголосні в кінці слова і кінці складу перед глухими приголосними не оглушуються: «біб, дід, зуб, мороз, сніг»;

- глухі приголосні перед дзвінками в середині слова вимовляються дзвінко: «боро[д]ьба, во[г]зал»;
- приголосні «д, т, з, с, н, л, ц, зд» перед м'якими приголосними пом'якшуються: «пі[сь]ня, сього[дь]ні»;
- префікс «з» як і прийменник «з» перед глухими приголосними переходить в «с»: «[с]цідити, вийшла [с] хати»;
- звук «в» в кінці слова наближається до «у»: «Київ, Львів, сказав, прийшов». На початку слова перед приголосним звуком наближається до «у»: «вранці, вчора, взимку, втома, втекти, второпати»;
- закінчення дієслова на «шся» вимовляється «сьсья»: «дивишся – диви[сьсь]я, лаєшся – лає[сьсь]я». Закінчення дієслова на «ться» вимовляється «тьцья»: «робиться – роби[тьць]я, вариться – вари[тьць]я»;
- сполучення двох приголосних «зж» вимовляється як подвійна «жж»: «безжалісний – бе[ж]жалісний, безжурний – бе[ж]журний»;
- сполучення «зч» вимовляється як «жч»: «безчестя – бе[ж]честя»;
- сполучення «сш» вимовляється як подвійна «шш»: «приніси – прині[ш]и»;
- сполучення «щц» вимовляється «шсьц»: «в плящі – в плящ[сь]ці».

Правила орфоепії коригують унормовану вимову голосних, приголосних та їх сполучень у мовленнєвому потоці (сюди входить і словесний наголос).

Правильна дикція не забезпечує правильної літературної вимови, якщо порушуються правила орфоепії. Сучасні норми української орфоепії – це єдині для всіх фонетичні закони літературної мови.

Очікувані результати: студенти ознайомлюються з нормами літературної вимови. Покращують дикцію за рахунок виконання артикуляційних вправ та роботи над складними звукосполученнями, словами та скоромовками.

Тема 5. Дикція

Тривалість практичного заняття: 5 години.

Мета: покращити дикцію.

Зміст практичного заняття: гарно напрацьовані м'язи артикуляційного апарату – запорука чіткої дикції. Щоб покращити дикцію треба розвивати щелепно-лицьові м'язи і губи, для цього використовується гімнастика, яку називають артикуляційною або мовною.

Вправа 1. «Каченя». Максимально витягнути губи в трубочку і при цьому намагатися розширити щоки так, ніби ви посміхаєтеся, не змінюючи положення губ. Повторювати 10-12 разів.

Вправа 2. Положення «поцілунок» і «усмішка» чергуємо між собою. Повторити 8 разів.

Вправа 3. «Чухаємо» зубками губи (з ускладненнями, обережно і по черзі). Повторити 8 разів.

Вправа 4. Масажуємо кінчиком язика ясна вправо-вліво при зімкнутих губах. Повторити 8 разів.

Вправа 5. «Чистимо зубки». Кінчиком язика під губами робимо обертальний рух за годинниковою стрілкою і назад. Повторити 8 разів в одну сторону, 8 в іншу.

Вправа 6. «Трубочка». Язик то звертаємо, то розгортаємо в трубочку. Повторити 8 разів.

Вправа 7. «Змійка» – різко робимо укол язиком вперед, роблячи його вузьким так, ніби хочемо поставити ним крапку. Повторити 8 разів.;

Вправа 8. «Мавпочки» – висуваємо плавно нижню щелепу і повертаємо в початкове положення; плавно рухаємо нижньою щелепою вправо-вліво.

Першочергово в роботі з текстом треба розібрати як працюють м'язи артикуляційного апарату під час народження голосних та приголосних. Кожен голосний звук треба відпрацювати перед дзеркалом. Приголосні звуки легше відпрацьовувати в сукупності з голосними, потім переходити до складних звукосполучень, слів, чистомовок і скоромовок.

Відпрацьовувати голосні та приголосні можна у цікавому поєднанні звуків, а також у формі гри.

Вправа 1. «Забиваємо цвяхи»: Гбду! Гбдо! Гбде! Гбди! Гбда! Гбді! Гбде!

Вправа 2. «Імітація кінського тупоту»: Птку! Птко! Птка! Птки! Птке! Пткі!

Вправа 3. «Кидання уявних тарілок»: Кчку! Кчко! Кчке! Кчка! Кчки! Кчки!

Вимовляти звукосполучення та слова необхідно спочатку повільно, і тільки коли вимова стає правильною, чіткою переходити до швидкого темпоритму.

Вправа 4. Вимова складних слів: мудрувати, постскрипtum, підбадьорювати, трансплантація, надзвуковий, скуйовджений, контрпрорив, пункт вибуху, протестантство, розбурхати, надстривожений, стовбур, відомство, філософствувати, монстр і т.п.

Тренування вимови приголосних у чистомовках (скоромовках), ще один етап роботи над вдосконаленням дикції.

- Бук бундючивсь перед дубом, тряс над дубом бурим чубом. Дуб пригнув до чуба бука. Буде букові наука.

Поєднання дзвінких та глухих «б» та «д» у цій скоромовці, зроблять звучання цих звуків чіткішими і дзвінкішими.

- Вовк-вовцюг вівцю волік. Вова вовку – вила в бік. Як завив же вовк-вовцюг, миттю випустив вівцю.

У цій скоромовці часто повторюється звук «в» та склади, які починаються на цю літеру: «ві», «во», «во», «ви».

- Стриб-стриб-стриб – підстрибує по стерні рідня: перепілка, перепел, перепеленя.

Скоромовка на звуки «р», «п» та «с» у словах.

- Кіндрат в брід брів – зустрів бобрів, зустрів бобрів – бобри у рів. Кіндрат добрів – змокрів до брів.

Ця скоромовка для тренування вимови літери «р» у різних словах з різними комбінаціями.

Очікувані результати: студенти покращують дикцію за рахунок виконання артикуляційних вправ та роботи над складними звукосполученнями, словами та скоромовками.

Тема 6. Читання з аркуша. Динаміка голосу й розділові знаки

Тривалість практичного заняття: 2 годин.

Мета: за допомогою текстів закріпити навички вимови української орфоєпії, правильного звучання голосних та приголосних, покращити дикцію. Навчитись правильно використовувати на практиці розділові знаки, розуміти різницю у тривалості пауз. Ознайомити студентів з законами логічного розбору тексту.

Зміст практичного заняття: роботу над художнім текстом, треба починати з орфоєпічного розбору. На початку відпрацьовування правильного звучання звуків необхідно притримуватися повільного темпоритму.

Володіння логікою сценічної мови дає можливість передавати думки автора, дає можливість певним чином організувати текст, щоб найбільш точно і осмислено впливати на партнера на сцені та на глядача.

Правила логічного читання тексту – це формальні закони, які склалися в результаті спостережень письменників, вчених-мовознавців, діячів театру. В основу правил логічного читання тексту покладено особливості української інтонації, граматики (синтаксису) української мови. Логічний аналіз тексту ролі, не замінює совесної дії, він є початком, фундаментом роботи над текстом, засобом виявлення авторської думки.

Засоби логічної виразності: логічна пауза, логічний наголос, логічна мелодія, логічна перспектива.

Види пауз: граматична, логічна, психологічна, люфт-пауза.

Закономірність логічних наголосів передбачає неприпустимість логічних наголосів на прикметники та займенники, правило протиставлення, правило порівняння, правило перерахування.

При перерахуваннях кома вимагає повторюваних, майже однотипних підвищень голосу на кожному з тих слів, що перераховуються. Більш сильно підвищується голос на передостанньому з тих, що перераховуються, а на останньому голос знижується до точки.

Двокрапка вказує зазвичай на намір роз'яснити, перерахувати те, про що сказано перед ним. Зазвичай перед двокрапкою голос на попередньому йому ударному слові декілька знижується, але значно менше, ніж перед крапкою. Завжди слід пам'ятати, що в реченні головне за змістом знаходиться після двокрапки.

Тире зустрічається і в простих, і в складних реченнях. Воно ставиться з метою роз'яснити те, що знаходиться перед ним, протиставити одне явище іншому і т.д.

Інтонація знаку питання передається за допомогою підвищення голосу на ударному слові питального речення.

Очікувані результати: студенти опановують закони логічного розбору, вміють самостійно розібрати прозовий та віршований текст.

Тема 7. Дихання і голос

Тривалість практичного заняття: 16 години.

Мета: тренувати фонаційне дихання, силу звучання голосу, ознайомити студентів з основними термінами.

Зміст практичного заняття: діапазон голосу визначається кількістю нот які може відтворити мовець. Сила голосу досягається злагожденістю та енергійністю роботи усього мовленнєвого апарату.

Подальша практична робота над такими поняттями: політність голосу, рухливість голосу, тембр голосу, реєстри голосу, атака звуку. Теренінги на розвиток діапазону мають вокально-мовний характер, тому вони проводяться за наявністю музичного інструмента.

Атака звуку – це засіб, яким починається звук. Під час мовлення та співу видих може бути більш чи менш енергійним; під тиском повітря зв'язки починають розмикатися і стулятися. Атака звуку характеризує активність цього процесу. Існують три види атаки: тверда, м'яка і придихова.

Вправи на розвиток сили голосу та діапазону.

Вправа 1. «Фарбуємо вікна». Уявіть, що ви фарбуєте вікна. Рухаючи рукою вільно та м'яко за вертикаллю, промовляйте: «вгору, вниз, вгору, вниз...». Спочатку амплітуда рухів невелика, тільки кистю руки. Поступово амплітуда голосу збільшуються і він піднімається вище на слова «вгору» та нижче — на «вниз». Поступове підвищення й пониження інтонації голосу — важлива умова виконання цієї вправи.

Вправа 2. «Сходишки». Ступінчате підняття та зниження кожного рядка, відокремлюючи слова.

Вдих – Яснооке. Видиво.

Підвищення тону – Здалеку. Прийшло.

Підвищення тону – Видимо. Невидимо.

Підвищення тону – Квітів. Принесло.

Вдих і зниження тону – Дітям. Стало весело.

Зниження тону – Літечко. Прийшло.

Зниження тону – І намет. Над плесами.

Зниження тону – Голубий. Звело. (Б.Списаренко)

Вправа 3. «Назови поверх». Називайте поверхи, по яких ви думками піднімаєтесь, підвищуючи кожного разу тон голосу, а потім «спускайтесь» вниз.

Очікувані результати: студенти тренують фонаціне дихання, збільшують силу та діапазон голосу.

Тема 8. Дикція та орфоєпія: удосконалення правильної вимови

Тривалість практичного заняття: 16 години.

Мета: продовжити знайомство з правилами української орфоепії та розвиненням гарної дикції, за рахунок покращення артикуляції. Три темпи звучання (повільний, середній, швидкий).

Зміст практичного заняття: Вивчення правильної вимови спрямовується на подолання мовних помилок, що підвищує загальну культуру українського літературного мовлення. Дотримання норм літературної вимови має велике значення: це один з найважливіших показників загальної культури особистості.

Основні правила вимови голосних.

Усі голосні звуки української мови під наголосом вимовляються чітко: [ве'ч'ір], [го'лос], [ти'хо].

Повнозвучно і ясно (відповідно до написання) вимовляються [а], [у], [і] в різних позиціях: [грама'т^ка], [в'і'с'т'і], [кучугу'ра].

Українській літературній мові не властиве "акання", як і для більшості українських говорів. Наприклад, у словах дорого, болото, молоко звук о в усіх складах однаковий. Під наголосом він тільки довший від ненаголошених, напр. : [до'ро-го], [боло'то], [молоко'].

Ненаголошений [е] наближається певною мірою до [и]. Голосний [и] в ненаголошених позиціях має вимову, наближену до [е]: [сеило'], [ве'лейтеиць]. Ненаголошені [е] та [и] у вимові часто зовсім не розрізняються. (Але: виразно вимовляються вони у таких випадках: а) коли виступають закінченнями іменників, прикметників, дієслів тощо, напр. : [са'ни], [по'ле], [шиеро'ке], [п'иеса'ти]; б) коли [е] та [и] виступають сполучними звуками у складних словах: п'ятиріччя, полезахисний; в) на початку слів іншомовного походження: [етало'н].

Буквосполучення дж, дз передають один звук у межах морфеми: [(дж)у'ра], [(дз)е'ркало] або два звуки на межі морфем: [від-жі'в], [над-звукó'вій].

Вимова звука [г] замість [ґ] у словах є грубим порушенням орфоепічної норми: гава, гедзь, гудзик, але генерал, гламур, Гюґо.

У кінці слова ненаголошені голосні [е] та [и] вимовляються з наближенням до [и] і відповідно [е]: прати [п'ра'тиє], кисле [к'і'слеи] яблуко.

В іншомовних загальних назвах після [д], [т], [з], [с], [ц], [ж], [ч], [ш], [р], [дж] вимовляється [и], а після інших приголосних — [і]: дизель, шифр, жираф, джинси, але хірург, гідра, фінанси.

Звукосполучення «голосний + [і]» замінюється в українській мові на «голосний + [йі]»: егоїст, мозаїка.

Те ж саме із сполученням [і] + [йе]: гігієна, ієрогліф, але всередині слова у звукосполученнях [іа], [іу], [іо] приголосний [й] не з'являється: аксіома, авіація, тріумф.

Продовження роботи над артикуляцією. Вправи для підготовки артикуляційного апарату до постановки шиплячих звуків.

Вправа 1. «Бублик». Витягнути губи вперед, округлити так щоб було видно зуби. Утримувати на рахунок до п'яти.

Вправа 2. «Неслухняний язичок». Широкий язик покласти на нижню губу та промовляти «пя-пя-пя», неначе похлопувати «неслухняний язичок» верхньою губою.

Вправа 3. «Лопатка». Широкий язик висунути, розслабити, покласти на нижню губу. Слідкувати, щоб язик не тремтів. Утримувати 10-15 секунд.

Вправа 4. «Чашечка». Рот широко відкрити. Широкий язик підняти угору. Потягнутися до верхніх зубів, але не торкатися їх. Утримувати в такому положенні 10-15 с.

Вправа 5. «Маляр». Відкрити ротик. Широким кінчиком язика «побілити» піднебіння, виконуючи повільні рухи від верхніх зубів углиб рота й назад. Нижня щелепа не повинна рухатися. Виконувати в повільному темпі 10-15 разів

Вправа 6. «Гойдалка». Висунути вузький язик. Тягнутися язиком почергово спочатку до носа, потім до підборіддя. Рот при цьому не закривати. Вправа проводиться під лічбу 10-15 разів.

Вправа 7. «Конячка». Присмоктати язик до піднебіння, клацнути язиком. Клацати повільно, сильно. Розтягувати під'язикову зв'язку. Виконати 10-15 разів.

Вправа 8. «Смачне варення». Висунути широкий язик, облизати верхню губу та заховати язик у глиб рота. Повторити 10-15 разів.

Складні звукосполучення гарно розвивають чітку дикцію. Вимовляйте в швидкому темпі:

- *ціп–ціп–ціп, чіп–чіп–чіп цип–цип–цип, чип–чип–чип*
- *цеп–цеп–цеп чеп–чеп–чеп, цап–цап–цап чап–чап–чап, цоп–цоп–цоп чоп–чоп–чоп, цуп–цуп–цуп чуп–чуп–чуп*
- *чіжді – чижди, чежде – чажда, чождо – чужду;*
- *джічі – джичи, джече – джача, джочо – джучу;*
- *чічлі, чичли, чечле, чачла, чочло, чучлу;*
- *тідді – тидди, тедде – тадда, тодд – тудду;*
- *дітти – дитти, детте – датта, дотто – дутту.*

Чітко вимовляйте сполучення, не «з’їдаючи» звуків:

- *гбді, гбди, гбде, гбда, гбдо, гбду;*
- *птки, птки, птке, птка, птко, птку;*
- *гіг, гуг, гег, гаг, гог, гуг гік, гук, тек, так, ток, гук кі, кги, кге, кга, кіо, кгу.*

Вимовляйте чітко, скандуючи:

- *ві – ффі, ви – ффи, ве – ффе, ва – ффа, во – ффо, ву – ффу;*
- *ві – ві – ві – ві – ві фф ви – ви – ви – ви – ви фф ве – ве – ве – ве – ве фф ва – ва – ва – ва – ва фф во – во – во – во – во фф ву – ву – ву – ву – ву фф;*
- *фткі, фтки, фтке, фтка, фтко, фтку;*
- *вмі, вми, вме, вма, вмо, вму фри, фри, фре, фра, фро, фру.*

Вимовляйте в швидкому темпі, наголошуючи перший склад:

- *длітлі, длитли, длетле, длатла, длотло, длутлу тлілі, тлили, тледле, тладла, тлодло, тлудлу;*
- *дрітрі, дритри, дретре, дратва, дротро, друтру трідрі, тридри, тред ре, традра, тродро, трудру;*
- *стізді, стиди, стезде, стазда, стоздо, стузду здісті, здисти, здесте, здаста, здосто, здусту;*

- *жіжі, жижи, жеже, жажжа, жожо, жужу шіші шиши, шеше, шаша, шошо, шушу жіші, жиши, жеше, жаша, жошо, жушу, шажжа, шижи, шеже, шажжа, шожо, шужу;*
- *здіжді, здижди, здежде, здажда, здождо, здужду штізді, штизди, штезде, штазда, штоздо, штунду.*

Вимовляйте чітко, виділяйте приголосні в кінці складу:

- *нінн, нинн, ненн, нанн, нонн, нунн;*
- *нінь, нинь, нень, нань, нонь, нунь;*
- *мімм, мимм, мемм, мамм, момм, мумм;*

Вимовляйте з окличною інтонацією:

- *ні! інні! – ни! инни! – не! енне! – на! анна! – но! онно! – ну! унну!*

Окрім вправ на покращення м'язів артикуляційного апарату, можна використовувати скоромовки, у якості чистомовок.

Скоромовки бажано обирати на так би мовити «хворі» звуки. Здебільшого проблемними звуками у студентів є звуки: «с», «ц», «з», «р», «л», а також неправильна вимова звуку «в» на прикінці слів та коли він наближається до звуку «у» всередині слова (наприклад: дівчина, навчати, повторити, кров, любов і т.д.) та неправильна вимова звуку «щ» в поєднанні з голосними звуками «а», «я», «е», «о», «ю».

Скоромовки на відпрацювання звуків «в», «с», «ц», «з», «р», «л», «щ»:

- Варка варила вареника,
Василь взяв вареника.
Варка Василя варехою.
Василь Варку вареником.
- Всім подобається це куце цуценя.
- Ішов Прокіп, кипів окріп, прийшов Прокіп — кипить окріп,
як при Прокопі, так і при Прокопі і при Прокопенятах.
- Кіт котові каже: “Коте,
до комори кадуб вкотили.

- В кадуб вкинеш капустину,
Кілька китичок калини”.
- Коса косить – бруса просить,
Косар Герасим погострив — клин окосив.
 - Король орел, орел король,
У Кіндрата куртка короткувата.
 - Летів горобець, сів на хлівець,
А як вийшов стрілець, то утік горобець.
 - Мусію, Мусію.
Муку сію,
Печу паляниці,
кладу на полиці.
Мусій, муку сій,
печи паляниці,
клади на полиці.
 - На возі коза, під возом лоза.
 - Семен сіно віз — не довіз:
Лишив сани — узяв віз.
 - Захар заліз
На перелаз.
— Захарку, злізь!
— Захарку, злазь!
Зумів залізи —
Знай, як злізи.
 - Щербата шука і щупак
Щербатий чистили п’ятак,
Щіткою щербатою
За щуцою хатою.

Очікувані результати: вивчити норми вимови голосних звуків в різних позиціях слова. Напрацювати м'язи артикуляційного апарату та підготувати до скланих дикційних вправ. Студенти покращують свою дикцію за рахунок роботи над запропонованими вправами та скоромовками, від поступового переходу від повільного до швидкого темпоритму.

3. Рекомендовані джерела

1. Бабич Н.Д. Практична стилістика і культура української мови. Львів: Світ, 2003. 432 с.
2. Баннік В.М. Сценічна мова. Навчальний посібник для студентів учбових закладів культури і освіти, шкіл мистецтв, керівників колективів художнього слова. Олександрія, 2007. 140 с.
3. Ботвина Н.В. Міжнародні культурні традиції: мова та етика: Навч. посібник. 2-ге вид., доп. та перероб. Київ: Арттек, 2002. 208 с.
4. Важнюва Л. А. Скоромовки в мовному тренінгу (Практикум зі сценічної мови) : Навч. посібник. Харків : Колегіум, 2015. 172 с.
5. Волощак М. Неправильно - правильно: Довідник з українського слововживання. Київ: Українська видавнича спілка, 2003. 160 с.
6. Гладишева А. О. Сценічна мова. Дикційна та орфоепічна нормативність : Навч. посібник. К. : ТОВ «Червона Рута - Турс», 2007. 266 с.
7. Головащук С.І. Складні випадки наголошення: Словник-довідник. Київ: Либідь, 2000. 192 с.
8. Головащук С. І. Словник наголосів : Понад 20 000 слів. К. : Наук. думка, 2003. 320 с.
9. Грицан Н. В. Слово у поетичному театрі : Навчально-методичний посібник. – Івано-Франківськ, 2008. 300 с.
10. Грінік Т. Л. Віршована форма в сценічній мові. Засоби підвищення віршової виразності у роботі над жанром, родом, видом, формою віршування : навч. - метод. посібник зі сценічної мови. Харків : Вид-во

- “Естет Прінт”, 2019. 120 с.
11. Дубчак О. Чути українською. У світі звуки[ў] і букв. Київ : Віхола, 2020. 192 с. (Серія «Наукпоп»).
 12. Заворотній О.Т. Мистецтво живого слова. Рівне: РДГУ, 2003. 251 с.
 13. Ігнатюк М. М., Сулятицький М. І. Свічадо зореслова : Посібник-хрестоматія зі сценічної мови для студентів вищих навчальних закладів культури і мистецтв. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2011. 532 с.
 14. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 303 с.
 15. Овчиннікова А.П. П'ять кроків до гарної мови: Мовна комунікація: техніка мовлення/ За ред. А.Ю. Цофнаса. 2-ге вид., доп. Одеса: Фенікс, 2008. 192 с.
 16. Орфоепічний словник української мови: У 2-х т. Т.1 / За ред. Ф. О. Нікітіна і В. М. Русанівського. Київ: Довіра, 2001. 955 с. Т.2 / За ред. М. М. Пешак, В. М. Русанівського. Київ: Довіра, 2003. 917 с.
 17. Нечаєнко Т. В. Словесна дія : Основи техніки мовлення. Навч. посібник для студентів вищих навч. закладів культури і мистецтв. К. : НАКККіМ, 2000. 136 с.
 18. Пономарів О. Культура слова: Мовностилістичні поради. Київ: Либідь, 2001. 240 с.
 19. Раденко Ю. В. Сценічна мова : навч. посіб. Київ : Київ. нац. ун-т культури і мистецтв, 2015. 317 с.: іл.
 20. Ревуцький Д. М. Живе слово. Теорія виразного читання для школи. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2001. 199 с.
 21. Український правопис. 4-е вид., виправл. і доп. Київ: Наук. думка, 2001. 236 с.
 22. Фіцалович Х. П. Основи художнього читання та риторики. Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського ун-ту, 2000. 120 с.

23. Шейко Ю. П. Пошук живого слова : навч. посібник з подолання проблем сценічної мови. Харків : Колегіум, 2011. 187 с.

14. Рекомендовані інтернет-ресурси

1. Виконання вправ на розвиток уміння виразного мовлення як засобу педагогічного впливу <http://um.co.ua/2/2-8/2-83260.html> (дата звернення: 04.11.2022).
2. Клуб Поезії http://www.poetryclub.com.ua/poets_of_ua.php (дата звернення: 04.11.22)
3. ЛІ 69 Логопедія. Підручник. За ред. М.К.Шеремет. - К.: Видавничий Дім "Слово", 2010. - 376 с.: іл. <https://studfile.net/preview/2041266/> (дата звернення: 04.11.22)
4. Майстер - клас зі сценічної мови. Робота - Грінік Тетяни Леонідівни - викладача зі сценічної мови <https://youtube.com/watch?v=e93u5okgkUY&feature=share> (дата звернення: 04.11.22)
5. Проект відеопоезії «Жінки, діти і тварини України крізь війну» <https://www.facebook.com/1631739780445335/posts/pfbid0vKregrVDoyjF4wtsuc8FvywYd6BCNAE4DoB6NRZB9JpnRdxW8uWGZ6DaqJ5iJbcVI/?sfnsn=mo> (дата звернення: 05.11.2022)
6. Скоромовки (індивідуальні, групові, на три регістри) <https://youtu.be/WWP4rHatX20> (дата звернення: 05.11.2022)
7. Словник UA / портал української мови та культури <https://slovnyk.ua/index.php> (дата звернення: 07.11.22)
8. Сучасна українська мова. Частина І. Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія: навчально-методичний посібник: [препринт] Кадочнікова, Олена <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/7518> (дата звернення: 04.11.22)

9. Сценічна мова, як один з основних професійних засобів виразності актора <https://stom.tilimen.org/programa-fahovogo-vstupnogo-viprobuvannya-pri-vstupi-na-iii-ku.html?page=6> (дата звернення: 04.11.22)
10. Техніка мовлення https://stud.com.ua/87284/literatura/tehnika_movlennya (дата звернення: 05.11.2022)
11. Українська література / Електронна бібліотека - Все для вивчення Укр. літ. <https://ukrclassic.com.ua> (дата звернення: 04.11.22)
12. Український лінгвістичний портал / «Словники України» online <https://lcorp.ulif.org.ua/dictua/> (дата звернення: 04.11.22)
13. УкрЛіб / Бібліотека Української Літератури <https://www.ukrlib.com.ua> (дата звернення: 04.11.22)
14. Цикл вправ для розвитку голосового діапазону акторів від Наталії Цимбал <https://youtu.be/wxh7YerNvXc> (дата звернення: 04.11.22)
15. Litcentr / Список словників української мови <https://litcentr.in.ua/index/0-55> (дата звернення: 07.11.22)
16. UkrBooks.com українська та світова література <http://ukrbooks.com/ua/> (дата звернення: 04.11.22)